

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

GÜLNAR RASİM qızı BƏŞİROVA

DƏNİZÇİLİK LEKSİKASI
(Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında)

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2018

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri Dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

İlham Mikayıl oğlu Tahirov
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponentlər:

Məsud Əhməd oğlu Mahmudov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məhəbbət Nəcəf qızı Əsədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Dillər Universiteti Ümumi dilçilik kafedrası

Müdafiə “ _____ ” _____ 2018-ci il tarixdə saat ____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ _____ ” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə elmlər ümumi xarakter kəsb etməklə müəyyən sahələrə bölünür. Onları ayıran və elmlərin bu şəkildə bölünməsinə təsir edən amillər, o cümlədən onların hər birinə məxsus olan anlayışlar sisteminin müxtəlifliyi hər bir elm sahəsinə aid müəyyən terminlər sisteminin yaranmasına səbəb olur. Ayrı-ayrı bilik sahələrinə aid terminlərə xas olan əlamətlərin ümumi cəhətləri onların xüsusi olaraq, yəni müstəqil şəkildə öyrənilməsinə tələb edir¹. Ona görə də tədqiqatlarda bu məsələlərin kompleks olaraq öyrənilməsi zərurəti yaranır. Həmin məsələlərə həm də ayrı-ayrı dillərin müxtəlif sahə terminologiyalarının formalaşması, inkişafı və onların termin yaradıcılığı prosesi də daxildir. Bu zaman dillərarası əlaqələrin (məsələn, ingilis və Azərbaycan dillərinin) məntiqi nəticəsi və tədqiqat obyektinin düzgün təhlili dil vahidlərinin işarə olunma imkanlarını üzə çıxarır.

Müqayisə bütün elmlərin ən zəruri əməliyyatlarından biridir – düşüncə prosesi buna əsaslanır və yalnız müqayisənin köməyi ilə bu və ya digər faktları ümumiləşdirmək, müəyyən oxşar qanunauyğunluqlar əldə etmək olar². Həmin prosesdə bu və ya başqa dilin daxilindəki, həmçinin ayrı-ayrı dillərdəki ümumi kateqoriya və hadisələr müqayisə edilir. Müqayisə olunan hadisələrin interpretasiyası, onların koqnitiv dərki bu hadisələrin sistemindən kənarında ola bilməz. Beləliklə, hər bir dil funksional vahidlərin yarımsistemlərindən ibarət bütöv bir sistemdir, Azərbaycan və ingilis dillərinin dənizçilik leksikası da özünün müqayisəli-tipoloji araşdırılmasını tələb edir.

Çağdaş dövrün xüsusiyyətlərindən biri odur ki, Azərbaycan yüksək sürətlə dünyaya inteqrasiya edir. Bu inteqrasiyanın fonunda ölkənin elmi və ictimai həyatında bir çox sahələr diqqəti cəlb edəcək qədər inkişaf etməkdədir. Mühüm vəzifələrdən biri dənizçilik leksikası və terminlərinin araşdırılmasından, habelə Azərbaycan dilinin inkişafında həmin dil vahidlərinin oynadığı rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Dənizçilik sahəsində istifadə olunan yeni terminoloji vahidlərin Azərbaycan dilinə daxil olması təbii bir prosesdir. Dənizçiliyin spesifik leksikası onu başqa sahə leksikalarından ayırır. Onların tematik, struktur-semantik, həmçinin genetik əlamətlərinin iki dilin tipologiyası əsasında öyrənmək, tədqiqatın aktuallığını sübut edən şərtlərdəndir.

Azərbaycan dili ilə müqayisədə ingilis dilində dənizçilik leksikası

¹ Redaktordan // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2010, s.3.

² Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2010, s.51.

daha geniş spektrdə öyrənilmiş, əsaslı araşdırmalar aparılmışdır. Azərbaycan dilində isə bu mövzunun ilk dəfə öyrənilməsinə səy göstərilmişdir.

Dilin leksikası ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə ayrılır. Xüsusi leksika dilin leksik-semantik sistemində mühüm yer tutur. Dilin lüğət tərkibində termin-sözlərin formalaşması və sabitləşməsi, ilk növbədə, cəmiyyətin inkişafı, orada gedən dilxarici və dildaxili proseslər, həmin proseslərin istiqaməti və cəmiyyət üzvlərinin ətraf aləmdə baş verən bu və ya başqa hadisəyə münasibəti ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Bu sahədə aparılan bəzi tədqiqatlar¹ dissertasiyada nəzərdən keçirilmişdir. Həmin araşdırmalarda vaxtilə bir məkanda yaşayan xalqların dillərinin ümumi leksik fondunun artımı müəyyənləşdirilir, sahə terminlərinin bu və ya digər milli dilin lüğət tərkibindəki yeri, mövqeyi təyin olunur, onların formalaşma və inkişaf yolları, eləcə də nitqdə aktivləşmə səbəbləri və başqa sosiolinqvisitik faktorların rolu aydınlaşdırılır. Mövcud araşdırmalarda dənizçilik terminlərinin tarixi və müasir aspektlərinə, onların hansı yollarla, üsullarla formalaşması, leksik-semantik sahədəki yerinə, koqnitiv və struktur-semantik özəlliklərinə, metaforik baza yaratmasına, frazeoloji sistemdə yer tutmasına da toxunulmuşdur.

Tədqiqatın obyektı. İngilis və Azərbaycan dillərinin dənizçilik sahəsi ilə bağlı leksik-terminoloji tərkibi tədqiqatın obyektidir. Dənizçilərin danışdığı dil yarımsistem təşkil edir. Bu sistemi də tədqiqatın obyektı saymaq olar.

Tədqiqatın predmeti. İngilis və Azərbaycan dillərinin xüsusi dəniz leksikası, onun formalaşma və inkişafı prosesini, həmin leksik vahidlərin struktur-semantik və funksional xüsusiyyətlərinin, eləcə də izahlı və terminoloji lüğətlərdə dənizçilik leksik-terminoloji vahidlərinin verilmə üsul və vasitələrinin tədqiqidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi iki dilin dənizçilik sferasındakı lüğət tərkibinin formalaşması və başlıca inkişaf

¹ Вах: Александровская Л.В. Семантика термина как члена общелитературной лексики (на материале английской морской терминологии): Автореф. ... дисс. канд. филол. наук. М., 1973; Мотузенко Е.М. Морская рыболовская терминология северо-западного Причерноморья. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Одесса, 1987; Яковлев А.А. Основы морской технической терминологии. М.: 2001; Панкратова С.А. Морская профессиональная лексика как метафорический базис в английском языке. СПб. 2001; Присяжнюк Л.И. Английская морская лексика и терминология по судоводению и багермейстерским работам. Одесса, 2001; Козловская О.Г. Когнитивные и структурно-семантические особенности морской терминологии: На материале английского и русского языков: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. СПб., 2005 və s.

qanunauyğunluqlarını aşkar etmək, dənizçilik təsərrüfatında çalışanların dilindəki professional leksik-terminoloji tərkibin struktur-semantik cəhətlərini və funksionallaşmasını izləmək, dənizlə bağlı sahə (gəmiçilik, qayıqçılıq, balıqçılıq və s.) terminlərinin təsvir aspektlərinin mahiyyətini açmaq, hər iki dilin strukturunda dəniz leksikasının yerini müəyyənləşdirmək, bu dillərin söz yaradıcılığı prosesində həmin vahidlərin mövqeyini, milli və beynəlmiləl xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın əsas məqsədindən irəli gələn vəzifələr aşağıdakılardır:

- Xüsusi leksikanın bir tərkib hissəsi kimi dənizçilik terminologiyasının stratifikasiya prinsiplərini linqvistik tədqiqata cəlb etmək;
- Dənizçilik leksikasını tutuşdurma-tipoloji cəhətdən öyrənmək və paralelləri müəyyənləşdirmək;
- Ümumi terminoloji sistemdə dənizçiliklə bağlı sözlərin, terminoloji ifadələrin linqvistik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;
- Bu sahədə mövcud olan əsas anlayışları – nominasiyaları qruplaşdırmaq və sistemləşdirmək;
- Tutuşdurulan dillərdə bəzi optimal yanaşmalarla, metodlarla dənizçilik leksikasının antroposentrik və linqvokulturoloji xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;
- Dənizçilik leksikasının əsas stratifikasiya strukturunu (laylarını) müəyyənləşdirmək, təyin etmək;
- Dənizçiliklə bağlı leksik-terminoloji vahidləri stratifikasiya prinsipləri üzrə şərh etmək;
- Sözügedən terminoloji vahidlərin struktur-semantik cəhətlərinə, milli -mədəni spesifikasiyasına nəzər salmaq və sözyaradıcılığı üzrə sistemləşdirmək;
- İki dilin dənizçilik leksikasının lüğətini tərtib etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq ingilis dilinin dənizçiliklə bağlı terminoloji vahidləri Azərbaycan dilinin müvafiq leksik vahidləri ilə müqayisədə tədqiq edilir. İlk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində dəniz leksikasının spesifikasiyası izlənilir (İngilis dilində bu sahədə bəzi tədqiqatlar aparılmışdır). Təbii ki, ingilis dilində sırf dənizçilik termini kimi müəyyənləşmiş vahidlərin əsas anlayış xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Əsərdə tipoloji cəhətdən fərqli dillərin materialları əsasında dənizçilik leksikasının formalaşma və inkişaf xüsusiyyətləri, onların struktur-genetik xarakteristikası, bu sferada baş verən leksik-semantik proseslər, həmin terminlərin nizamına salınması, unifikasiyası və standartlaşdırılması və s. məsələlərin üzə çıxarılmasına cəhd edilir, xüsusi linqvistik, tematik, etimoloji, tarixi-etnoqrafik istiqamətlərdə təhlillər aparılır. Bu layda özünü

göstərən leksik-semantik hadisələr leksik-frazeoloji sahədə (dənizçilərin nitqində) meydana çıxarılır və linqvistik aspektdə xarakterizə olunur. Əsas leksik-terminoloji layların struktur-semantik istiqamətləri, sahələri və yarım sahələri müəyyən edilir, frazeoloji birləşmələrin səciyyəvi cəhətləri, linqvokulturoloji aspektləri və s. nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın başqa bir elmi yeniliyi əsas leksik-semantik hadisələri və leksik-frazeoloji sahəni dənizçilik sferası fonunda təhlil edilməsindən ibarətdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

– Dənizçilik leksikasının formalaşması təxminən insanın dənizlə bağlılığının, dənizə çıxmasının, gəmiqayırma, qayıq kəşfetmə mədəniyyətinin əmələ gəlməsi ilə bir dövrə təsadüf edir.

– Tutuşdurulan dillərin dənizçilik leksikasının ümumi inkişaf səviyyəsi həmin sahədə (dənizçilikdə, gəmiçilikdə və s.) danışanların həyat və məşğuliyyəti, fəaliyyəti ilə əlaqədardır və müəyyən dövrlər üçün xarakterik olan ümumbəşər mədəniyyətinin nailiyyətlərini özündə əks etdirməklə bərabər, kommunikasiya prosesində qazanılmış uğurları tam biçimdə ifadə edə bilmək imkanlarının olması ilə müəyyənləşir.

– Dənizçilik terminlərinin leksikoqrafik təcrübədə müəyyənləşdirilmiş meyar və prinsipləri mövcuddur.

– Dənizçilik leksikası tarixi inkişaf prosesində təkmilləşmə və zənginləşmə prosesi keçir. Həm sabitliyini saxlayır, həm də müəyyən qədər köhnəlir və eyni zamanda yeniləşir. Dənizçilik leksikonunun əsas tərkib hissəsinin nisbətən sabit qalması tutuşdurulan dillərin ümumi müvazinətini, dəyişməzliyini qoruyub saxlaması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, bəzi termin və terminoloji birləşmələrin işləkliyinin get-gedə azalmasına görə aradan çıxması və başqa bir hissəsinin günün tələblərinə uyğun olaraq meydana gəlməsi, fəallaşması, ümumiyyətlə, dənizçilik leksik sisteminin çevikliyi, mütəhərriqliyi, dinamizmi ilə əlaqəlidir.

– Beynəlmiləl dənizçilik terminlərinin əksəriyyəti dünya dillərinin çoxunda istifadə olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti leksikologiyada ümumi problem kimi sahə terminologiyalarının, o cümlədən dənizçilik terminologiyasının elmi-nəzəri problemlərinin təhlil edilməsilə müəyyənləşdirilə bilər. Araşdırmada Azərbaycan və ingilis dillərində işlənən dənizçilik terminlərinin, termin-anlayışların yeri və mövqeyi müəyyənləşdirilmişdir. Dissertasiyanın nəticələri praktik material olaraq onunla əhəmiyyətlidir ki, bu materiallar əsasında çoxaspektli ikidilli və çoxdilli dənizçilik tərcümə lüğətlərini tərtib etmək olar. Tədqiqatın nəticələri ali təhsil müəssisələrinin filologiya istiqamətli fakültələrində

bakalavr, magistr hazırlığında, xüsusi kursların tədrisində, eləcə də leksikologiya, leksikoqrafiya, terminologiya fənlərinin tədrisində istifadə oluna bilər. Dissertasiya nəticələri tipoloji baxımdan fərqlənən müxtəlif sistemli dillərin digər sahə leksikalarının yazılmasında da müəyyən rol oynaya bilər.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Dissertasiya təsviri və müqayisəli metodlar əsasında yazılmışdır. İşin yazılmasında ingilis və Azərbaycan dillərində dənizçilik leksikasının əks olduğu mövcud izahlı və terminoloji leksikoqrafik mənbələr, dövrü mətbuat, dəniz elminə dair dərslik, dərs vəsaitləri, sözlüklər, internet resurslarından mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın aprobeiası. Dissertasiya işi Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri ilə əlaqədar müvafiq elmi toplularda məqalələr çap olunmuş, konfranslarda məruzə edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş elmi ədəbiyyat siyahısından və əlavədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və mənbələri, aprobeiası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı «**Dilçilikdə dənizçilik leksikasının məzmunu və tədqiqi məsələləri**» adlanır. **Fəslin 1-ci yarımbölməsində** dənizçilik leksikasının mahiyyəti və məzmunu açılır, məsələnin germaşunaslıqda, türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində tədqiqi tarixi və məsələləri aydınlaşdırılır. Qeyd edilir ki, dənizçilik terminlərinin əksəriyyəti əsas etibarlı ilə professional kontekstdə istifadə olunur, həmin sahədə çalışan işçilərin ünsiyyətini təmin edir.

Bu leksika dənizçilik sferasında qədim tarixə malikdir. Tarixən insanlar dəniz sahillərində yaşamağa, gəzintiyə meyil göstərmiş, bu obyektin qiymətli sərvətlərindən istifadə etmişdilər. Dəniz yolu ilə səyyahlar bir ölkədən digər bir ölkəyə səfər etmiş, onlar dənizin insan həyatındakı rolunu dərk etmişlər. Bütün bunlar xüsusi bir dilin – dənizçilərin dilinin və eyni zamanda bu sahə ilə əlaqədar söz və ifadələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Bu leksika adı altında *xüsusi dil, professional dil, sosiolekt, sosial dialekt, xüsusi leksika, hərbi-dənizçilik leksikası, dəniz leksikası, dəniz terminləri, professionalizmlər, jarqonizm, slenqizm* və s. termin-anlayışlardan istifadə olunmuşdur.

Dənizçilik leksikanın özünəməxsus cəhətləri vardır. Dənizçilik leksik

vahidinin termin olması üçün birinci şərt həmin sözün definitiv kontekstdə müəyyən anlayışla eyniləşdirilməsi, yəni anlayış məqamında işlənə bilməsidir. İkinci şərt definitiv kontekstin müəyyən sahəyə, məsələn, dənizçiliyə aidiyyətdir. Bu iki şərt ödənilmədikdə söz termin ola bilməz. Buradan da belə nəticə çıxır ki, dənizçiliyə aid sözlər kontekst daxilində terminoloji səciyyəyə daşır.

Dənizçiliyin mühüm bir iqtisadi sahə kimi özünəməxsus anlayış və terminləri mövcuddur. Dənizçilik leksikasının tərkib hissəsi ümummillə leksikadır. Bu leksikanın əksəriyyəti dəniz nəqliyyatı ilə sıx şəkildə bağlıdır.¹

Dənizçilik leksikası ümummillə leksikanın tərkib hissəsi olub, dəniz və su nəqliyyatı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Ümummillə dənizçilik leksikası hər bir dilin öz tarixi inkişaf yoluna uyğun formalaşmışdır. Eyni zamanda, ingilis və Azərbaycan dillərinin də öz tarixi inkişaf yolu olmuş, digər sahə terminologiyası ilə bərabər dənizçilik leksikası da formalaşmışdır. Zaman keçdikcə dənizçilik sahəsini əhatə edən çoxsaylı terminoloji vahidlər lüğətlər vasitəsi ilə sistemə salınmışdır. İkidillə lüğətlər tərtib olunmuş, bunların sırasında dənizçilik terminləri də əsas yerlərdən birini tutmuşdur.

Germanşünaslıqda dənizçilik və həmin sahədə istifadə olunan leksika müxtəlif sahələr və istiqamətlər üzrə (məsələn, dəniz üzgüçülüüyü, həmin terminologiyanın mənbələri, formalaşma prosesi; bədii ədəbiyyatda dənizçilik frazeologiyası; dəniz mədəniyyətinin tarixi aspektləri; həmin sahəni inikas etdirən terminlərin struktur-semantik əlamətləri və s.) müxtəlif dillərin materialları əsasında öyrənilmişdir²

Dənizçilik leksikası rus germanşünaslığında daha ətraflı öyrənilmişdir. Həmin tədqiqatlarda dənizçilik leksikasına iki – tarixi və müasir aspektdə

toxunulmuş, bu sahədə diaxron və sinxron xüsusiyyətlər nəzərdən keçirilmişdir. Dənizçilik sahəsində termin yaradıcılığında ekstralingvistik amillərin təsiri və s. məsələlər aydınlaşdırılmışdır.

Türkologiyada müxtəlif türk dillərinin materialları əsasında yazılmış tədqiqat əsərlərində, məqalə və dissertasiyalarda, dənizçilik leksikası, xüsusilə balıqçılıqla bağlı sözlər müqayisəli-tarixi cəhətdən təhlil edilmişdir³.

Azərbaycan dilçiliyində professional leksikadan bəhs edən tədqiqatlarda dənizçilik, balıqçılıq sahələri ilə əlaqədar bəzi terminlərin və balıq adlarının izahına səy göstərilmişdir. H.Həsənov dənizçilik

¹ Орлова М. Лексика моряков в немецком языке. М., 2001

² Вах: Тушин Ю.П. Русские мореплавание. М.: Судостроение, 1978;

³ Бягикова О.Н. Лексика рыболовства в татарском литературном языке. Автореф. дис. ...канд. филол. наук, Казань, 2003;

terminlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün bir sıra meyarlar müəyyənləşdirmişdir. Bunlara definisiya, konseptual bütövlük, məlumat, statistik, distributivlik meyarları aiddir¹. İ.B.Kazımov professionalizmləri hər hansı bir peşə qrupunun nitqinə məxsus olan söz və ya ifadə kimi dənizçilik sferasında geniş yayıldığını vurğulayır. O, dənizçilik leksikasını müasir türk dillərində müqayisə edərək, misallar verir, bu sahədəki tədqiqatları təhlilə cəlb edir. Məsələn: *turman*, *parom*//*jüksal* (qazax), *parom* (qırğız), *feribot* (türk), *bərə* (Azərb.), *tolkın* (qazax), *süsül* (qırğız), *dalğıc* (türk, Azərb.)².

Dənizçilik terminləri bir çox hallarda hərbi terminoloji leksikadan ayrılır və onunla birgə öyrənilir. B.Xəlilov bu xüsusda Azərbaycan dilinin hərbi-dəniz terminoloji leksikasının XX əsrin 90-cı illərindən sonra milli zəmində inkişaf etdiyini, zənginləşdiyini, cəmiyyətimizdə müstəqil ordu quruculuğu ilə bağlı işlərin dinamikası hərbi-dənizçilik terminoloji leksikasının inkişafına imkan yaratdığını, hazırda dilimizdə hərbi-dəniz terminoloji leksikasının zəngin semantik qrupları olduğunu göstərir³.

Dissertasiyanın **I fəslinin 2-ci yarım bölməsində** dilin lüğət tərkibində dənizçilik leksikasının yeri, mövqeyi müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində dənizçilik leksikasının özünəməxsus yeri vardır. Ümumən, hər bir sahə leksikası kimi, dənizçilik söz və terminləri də hər iki dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə güclü təsir göstərmişdir.

Bu yarım bölmədə dənizçilik leksikasının tərkib hissəsi kimi dənizçilik terminləri nəzərdən keçirilir. Qeyd edilir ki, dənizçilik leksikası hər bir dilin öz daxili imkanları hesabına zənginləşir. Bu artma və zənginləşmə həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin öz sözləri hesabındadır. Azərbaycan və ingilis dillərində *yük və load* sözləri semantik inkişaf nəticəsində terminoloji məna da ərz etmiş, dənizçilik sferasında fəal istifadə olunmaqla xeyli sayda terminoloji vahid yaratmağa imkan vermişdir: *overload* – *həddən artıq yükləmə*; *el. Həddən artıq gərginlik*; *həddən artıq doldurmaq*, *overloaded* – *artıq yükləmə*, *overloaded* – *həddən artıq yükləmə ucluğu* (*turbində*), *overstoving* (*yükün düzgün sıralanmaması*, *cərgələnməməsi*, *dənəvər yüklərin boş qalan üst hissəsinin doldurulması*, *yığılması* və s.

Dissertasiyanın bu yarım bölməsində dənizçilik terminləri struktur-semantik cəhətdən təhlil edilir, sadə, düzəltmə, mürəkkəb, söz birləşməsi

¹ Həsənov H. Terminlərin müəyyənləşdirilməsi məsələləri.//Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası. 1976, № 4.

² Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. II c., Bakı: Təknur, 2010, s. 183.

³ Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, s. 127.

şəklində olan dənizçilik terminləri qruplaşdırılır, nümunələrlə illüstrasiya edilir.

Sadə dənizçilik terminləri kök formaların struktur modelləri əsasında təhlil edilir, nümunələr verilir.

Düzəltmə dənizçilik terminləri morfoloji vasitələrlə yaradılır. Azərbaycan dilində dənizçilik terminlərinin morfoloji üsulla yaranmasında aşağıdakı şəkilçilər geniş istifadə edilir:

-*çt*⁴: dənizçi, qulluqçu, takelajçı (takelaj işləri görənlər fəhlə), tədarükçü, motorçu, növbətçi, podratçı və s.

-*lıq*⁴: işıqlıq, parlaqlıq (luminosity), həmişəlik, möhkəmlik, davamlıq (longevity), duruluq, şəffaflıq (limpidity), losmanlıq (vəzifə), oğurluq (pilverage, plunder).

-*ıcı*⁴: dağıcı, məhvedici, xilasedici buraz, gücləndirici, böyüdücü, bölüşdürücü vəl, sıxıcı dayaq, ötürücü klapan, nizamlayıcı cihaz, tənzimləyici // istiqamətləndirici qayka və s.

-*li*⁴: yelkənli (yelkəni olan, yelkənlə hərəkət etdirilən. Yelkənli gəmi; lövbərli (lövbəri olan) və s.

-*laş*²: maqnitləşdirmək, qablaşdır(ıl)maq, yerləşmək və s.

-*lan*²: dalğalandırmaq, ləpələndirmək, genişləndirmək və s.

-*ma*²: çökmə, yatma, sürüşmə, dartılma, gərilmə, sürtmə, çəkmə, sürülmə, çəkilmə, yağlama, yağlanma, sızma, yükləmə, yerləşmə, yerləşdirmə, geçikmə, yubanma, ləngimə, alışma, alovlanma, tutuşma, işıqlandırma, işıqlandırılma və s.

Azərbaycan dilində dənizçilik terminlərinin tərkibində *aero-*, *anti-*, *termo-*, *trans-*, *baro-*, *geo-*, *mono-*, *izo-*, *elektro-*, *hidro-*, *mete-*, *radio-*, *mikro-*, *servo-* və s. terminyaradıcı elementlər, formantlar istifadə olunur. Məsələn: *aerometr*, *aerodynamic*, *termobatareya*, *termostat*, *transkontinental*, *barometrik*, *geonaviqasiya*, *elektropnevmatik*, *hydrobarometr*, *hidrodinamika*, *meteoroloji*, *mikrodalğa*, *radioakustik*, *servomühərrik* və s.

Qeyd edək ki, hər bir xüsusi anlama malik olan konservativ elementlər Azərbaycan dilində müstəqil işlənmə imkanı əldə edə bilmir, istifadə olunduğu dənizçilik terminoloji vahidləri ilə birlikdə yeni anlayış ifadə edir. Bu konservativ elementlər hazır formada alındıqdan sonra reseptor dilin qanunları ilə tənzimlənilir.

İngilis dilində dənizçilik terminlərini əmələ gəlməsində aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə olunur:

-*ing* şəkilçisi: binding (tutmaq), boving (sürətlə getmək), lifting (qaldırmaq), marling (şnurlamaq) və s.

-*or* şəkilçisi: sailor (dənizçi).

-less şəkilçisi ilə: sailless (yelkənsiz), shipless (gəmisiz), waveless (dalğasız).

Dissertasiyada *mürəkkəb dənizçilik terminləri* qarşılaşdırılan dillər üzrə nəzərdən keçirilir. Azərbaycan dilində mürəkkəb dənizçilik terminləri qruplaşdırılarkən sözün birinci və ikinci tərəfləri nəzərə alınır. Mürəkkəb terminlər birinci tərəfi *isim + varı, isim + yanı, isim + an,-ən* şəkilçili feili sifət quruluşunda təzahür edir: tacvarı qayka, şahmatvarı (rənglənmiş) üzgəc; *sahilyanı; ləpədöyan; aralıqölçən, səsbəğan*, və s. İkinci tərəfi *-ma, -mə* şəkilçili dənizçilik terminləri də geniş yayılmışdır: avarçəkmə, gəmiqayıma, lövbərsalma və s.

Azərbaycan dilində *termin-birləşmə şəklində olan dənizçilik terminlərinə* də rast gəlinir. Bu cür dənizçilik vahidləri ismi və feili olmaqla iki qrupa ayrılır. İsmi dənizçilik terminləri I, II və III növ təyini söz birləşməsi şəklində müşahidə olunur:

I növdə olanlar: *arxa buraz // kanat, arxa hissə* (gövdədə).

II növdə olanlar: *kaptan kayutası, balıq ovu, hava qızdırıcısı, istilik qalığı, hava kompressoru, hava vinti, lövbər işığı* və s..

III növdə olanlar: *küləyin gücü, kavitasiyanın miqdarı, göyərtənin tərəfi, gəminin burnu* və s..

İngilis dilində komponentlərin tərkibinə görə dənizçilik terminlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: 1) birkomponentli terminlər: *hose* (şlanq), *jetty* (körpü) və s. 2) termin-söz birləşmələri: Dənizçilik terminlərinin əksəriyyəti söz birləşməsi şəklindədir. Məsələn: *ballast pump* (ballast nasosu), *battery-powered submarine* (akkumulyatorlu sualtı qayıq), *bituminous composition* (bitumlu mastika), *bypass channel* (dolama kanal), *bunting talk* (bayraq siqnalizasiyası) və s.

Hər iki dildə elə sözlər vardır ki, dənizçiliyin müxtəlif sahələrinə dair çoxsaylı termin birləşmələrin yaranmasında daha fəal iştirak edir. *Yük* və *load* belə sözlərdəndir. Məsələn: Azərbaycan dillində: *yükü qəbul edən* (consignee), *yük partiyası* (consignment), *yük meydançası* (concrete floor yard), *kranın yük zənciri* (derrick chain), *yük bloku* (derrick head block), *yükboşaltma portu* (discharging port); İngilis dilində: *load at failure* (dağıdıcı yük); *axle load // load on axle* (oxa düşən yük), *load on call* (dinamik yük); *to carry load* (yük daşımaq // yükə davam gətirmək) *to distribute load* (yükü paylamaq), və s.

Dənizçiliyə dair terminoloji birləşmələri komponentlərin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) say + isim: *two-seater* – *ikiyerli* (qayıq), *two-leg sling* – *ikiqat ip*

2) say + sifət: *twin-hatch* – *ikiyüklü*, *twin-mast* – *ikidorlu*.

3) sifət + isim: *turbo vessel – turbinli gəmi*,

4) isim+isim: *turbofan – turbo ventilyator*.

Sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə yanaşı, qarşılaşdırılan dillərdə ismi və feili birləşmə şəklində olan dənizçilik terminləri nəzəri cəlb edir. Dənizçilik lüğətlərində verilmiş terminlər içərisində birləşmə şəklində olanlar geniş yer tutur. Təbii ki, birləşmə şəklində olan terminlər həm ismi, həm də feili birləşmə modelləri əsasında qurulmuşdur.

İsmi birləşmə şəklində olan dənizçilik terminlərin təhlili göstərir ki, dənizçilik terminlərinin əmələ gəlməsində ismi birləşmələrin bütün quruluş modellərindən istifadə edilir. Birləşmə modelləri içərisində yanaşma və yanaşma-uzlaşma əlaqəli birləşmələr böyük üstünlüyə malikdir.

Dənizçilik terminlərinin yaranmasında nitq hissələrinin iştirakına görə, birinci yerdə isimlər dayanır. V.Danilenko dənizçilik terminlərinin 80 faizinin ismi birləşmədən ibarət olduğunu göstərir¹.

Dənizçilik terminologiyasında müxtəlif semantik hadisələr, proseslər baş verir. Bu proses müxtəlif formalarla gerçəkləşir. Semantik dəyişmə prosesində iki cəhət özünü göstərir: 1) ümumişlək sözlər terminoloji mənə kəsb edir: *həyəcan zonası, su köynəyi, Strait of Magellan (Magellan boğazı)* və s. 2) terminin özü mənəca dəyişərək (genişlənərək, xüsusiləşərək) daha yeni elmi-texniki, ictimai-siyasi məzmunu malik terminoloji mənə qazanır: *life assurance // insurance* (həyat sığortası) sığorta sahəsi, burada sığorta obyektləri insanın həyatı, onun sağlamlığı və əmək qabiliyyətidir. Həmin terminoloji mənələrdə motivləşmə də xüsusi yer tutur. Bu proses dənizçilik terminlərinin ifadəliliyinə və obrazlılığına öz təsirini göstərir. Həmçinin bu proses dənizçilik həyatının və məişətinin bu və ya digər hadisəsini başqa hadisələrlə əlaqələndirir: *sea dog – pirat, dəniz canavarı; sea-god – dəniz allahı, sea-godless – dəniz ilahəsi*.

Dənizçilik leksikasında maraqlı söz qruplarından birini jarqonlar təşkil edir. Burada peşə jarqonları daha çox işləkdir. Peşə jarqonları dəniz təsərrüfatında müəyyən kommunikativ funksiyaları yerinə yetirir, ekspressiv və emotiv mənələr ifadə edir. Məsələn: *attestat* «hər hansı bir şeyin yığıldığı meşək, torba, kisə» mənəsində. Dənizçilik peşəsi ilə əlaqədar olan jarqonların bir qismi sözün ilk hecası əsasında qurulur: *kap* (kapitan), *kap-tri* (üçüncü rəq kapitan), *rif* (kapitanın baş köməkçisi), *sekond* (ikinci köməkçi), *dok* (doktor), və s.

Dənizçilik terminologiyasında müxtəlif leksik-semantik proseslər baş verir. Terminologiya ilə əlaqədar mübahisəyə səbəb olan məsələlərdən biri

¹ Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. М. Наука, 1977, с. 50.

ümumi ədəbi dilə məxsus leksik-semantik proseslərə – çoxmənalılığa, omonimliyə, sinonimliyə və antonimliyə yol verilib-verilməməsidir.

Terminə sözdən fərqli olaraq verilən tələblər «havadan asılı qalır», yəni bir sıra qanunauyğunluqlar gözlənilir. «Bir tərəfdən terminin öz təbiəti, yəni terminə ifadə edənə ifadə olunan arasındakı birmənalı münasibət («hər bir məfhum ayrıca, konkret terminlə ifadə olunmalıdır» tələbi) onu çoxmənalılıq və sinonim cərgədə işlənmək imkanından məhrum edir, digər tərəfdən əslində «təbii» dilin sözləri əsasında formalaşan terminologiya ümumi ədəbi dilin leksikasının məruz qaldığı bütün leksik-semantik prosesləri özündə sınaqdan çıxarır. Həqiqətən, hər bir sahə terminologiyasında ümumi ədəbi dilə xas olan leksik-semantik proseslər az və ya çox dərəcədə müşahidə edilir»¹.

N.Məmmədov məsələyə münasibətini belə bildirir: “Terminlər semasioloji sərhədinin dəqiqliyinə, konkretliyinə, müəyyən ixtisas sahəsində monosemantikliyinə, intellektuallığına, eləcə də emosional rəngarənglikdən və obrazlılıqdan məhrumluğuna görə ümumişlək sözlərdən fərqlənir. Bəzi terminlərin çoxmənalılığa, omonimliyə malik olması, hər şeydən əvvəl, bu terminlərin funksionallaşan işlənmə sahələrinin artması, genişlənməsi ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə götürdükdə, müəyyən sahədə (məsələn, dənizçilikdə) işlənən terminlər: a) monosemantik olmalıdır, b) sistemdəki obyektə fərqləndirməlidir, c) mənanı dəqiq ifadə etməlidir, ç) qısa olmalıdır, d) emosionallıq və ekspressivlikdən məhrum, üslubi çalarlığa görə neytral olmalıdır”². Tamamilə düzgün olan bu fikrə rəğmən, digər sahə terminologiyasında olduğu kimi, dənizçilikdə də əks proses özünü göstərir. Dənizçilik terminlərinin bəzilərinin funksional sahələrinin şəbəkəsi artır, çoxalır; bu zaman həmin terminlərin monosemantik keyfiyyəti itir, sistemdəki obyektə seçib ayıra bilmir, mənanı – anlamı dəqiq təzahür etdirmir, qısalıqdan «əsər-ələmət qalmır», bədii mühitdə emosionallıq, ekspressivlik və intensivlik əlaməti kəsb edir.

Dənizçilik terminologiyasında çoxmənalılıq deyərəkən, adətən bu və ya digər terminin eyni zamanda bir neçə mənə kəsb etməsi, müxtəlif predmetləri, əlamətləri, hadisələri və sosial münasibətləri təzahür etməsi başa düşülür. Məsələn: İngilis dilində *freight* termini a) *commercial transport that is slower and cheaper than express* b) *the price charged for such transport* c) *goods transported by this means*, Azərbaycan dilində

¹ Həsənova Ə. Terminologiyada çoxmənalılıq və onun mahiyyəti. // Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, APl-nin nəşri, 1988, s. 77-78

² Məmmədov N.B. Terminlərin semantik xüsusiyyətləri. // Azərbaycan terminologiyası problemləri. Bakı, APl-nin nəşri, 1988, s. 26.

fraxt termini 1. *su yolları ilə daşınan yükün yolxərci*; 2. *Kirayə götürülmüş gəmi ilə daşınan yük*; 3. *tonnaj, yükqaldırma* mənalarında işlənir.

Dənizçilik terminologiyasında baş verən leksik-semantik hadisələrdən biri də omonimlik prosesidir. İngilis dilində bir sıra sözlər var ki, onlar morfoloji cəhətdən eyni quruluşa malik olsalar da, ayrı-ayrı mənalara malikdirlər. Bunlar öz formal əlamətlərini qoruyub saxlasalar da, mənə ifadə etmə cəhətdən fərqli nitq hissələrinə aiddir, sanki iki eyni söz-termin başqa-başqa funksiyaları icra edirlər. Məsələn: *ship* isim kimi (*a cargo ship* – yük gəmisi), feil kimi *to ship goods by rail* (malı dəmir yolu ilə göndərmək); *draft* isim kimi *çertyoj, plan*, feil kimi *layihə, çertyoj, plan hazırlamaq*; *to draft a contract* – kontraktın layihəsini hazırlamaq; *dock* isim kimi *gəmilərin təmir olunduğu tərsanə*; feil kimi *dokda gəmini təmir etmək, doka gətirmək*.

Eyni dənizçilik termini müxtəlif mənalarda işlənir, bu zaman omonimlik meydana çıxır. Məsələn: *lift*¹ (isim) – (gəmi) suya oturma dərəcəsinin azalması; qaldırıcı qüvvə (güc); *lift*² (isim) – topenant (yelkən ağaclarının uclarını saxlayan iplər). Dənizçilik terminlərinin omonimliyi hər iki dilin materiallarında təzahürü dissertasiyada kifayət qədər nümunələrlə göstərilmişdir.

Dənizçilik terminlərinin sinonimliyinə nümunələr: İng.: *inert, immobile, still, static* – Azərb. *ətalət, süst, hərəkətsiz*; ing.: *interval, break, intermission* – Azərb.: *fasilə, tənəffüs*

Antonimlik hadisəsini əks, polyar qütblər yaradır. Bu qütblər dənizçilik terminlərinin tərkibindəki antonim sözlər vasitəsi ilə reallaşır. Məsələn: 1) kiçik yelkənli yaxta (qayıq) – small sail yacht (boat); 2) böyük yelkənli yaxta (qayıq) – large sail yacht (boat); 3) güclü yırğalanma (labor) – strong rolling; 4) zəif yırğalanma – weak rolling; 5) böyük çoxtonnajlı tanker – large tonnage tanker; 6) kiçik aztonnajlı gəmi – small tonnage tanker.

Dissertasiyanın bu yarım bölməsində dənizçilik terminlərinin əmələgəlmə üsulları da nəzərdən keçirilir. Dənizçilik terminləri leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, kalka üsulları ilə əmələ gəlir. Yuxarıda leksik-semantik, morfoloji, sintaktik üsullarla əmələ gələn dənizçilik terminlərindən bəhs edilmişdir. Kalka üsulu ilə əmələ gələn dənizçilik terminlərində əsas mövqə sözlərin, birləşmələrin quruluşudur. Bu o deməkdir ki, bir dildə olan birləşmələr digər bir dilə xas olan birləşmələrin strukturu əsasında yaranır. Beləliklə, məsələn, ingilis, yaxud rus dilinin təsiri ilə yeni dənizçilik terminoloji vahidinin yaranma modeli meydana

çıxır. S.Sadiqovanın fikrincə, terminologiyada kalka üsulu ilə yaradılan terminlərin hazırda üstünlük təşkil etməsi elmlərin inkişafı, bir-birinə inteqrasiya etməsi, siyasi, iqtisadi əlaqələrin artması ilə bağlıdır¹.

Dənizçilikdə aşağıdakı kalkaların işlənməsinə rast gəlinir. 1. leksik-semantik kalkalar: *yük kitabı* (cargo book), *mühafizə yastığı*; 2. morfoloji kalkalar: *yolçu* (путник), *köməkçi* (помощник), *rabitəçi* (связисть); 3. sintaktik kalkalar: *özüboşaldan* (gəminin yükünü), *şəhərlərarası*, *özünü müdafiə*, *yükqaldıran*, *su kəməri*, *xarici ticarət*, *yük markası* və s.

Dissertasiyanın **I fəslinin 3-cü yarım bölməsində** dənizçilik leksikası əsasında yaranan frazeoloji vahidlər üzərində dayanılır. Sözügedən frazeoloji vahidləri komponentlərin ifadə vasitələrinə görə iki yerə ayırmaq olar: 1) ismi frazeoloji vahidlər: *a good sailor*; *a bad sailor* (dəniz tutmasına düşər olan insan); *an ice reconnaissance* (buz kəşfiyyatı). 2) feili frazeoloji vahid: *to puke overboard//to snap (drop, throw) ones cookies//to pump ship* (gəmi tutması (dəniz xəstəliyi)), *to cast an anchor//to drop an anchor//to find a haven (to settle down)* (lövbər salmaq (bir yerdə uzun müddət olmaq)).

Dissertasiyada dənizçilik leksikası əsasında yaranan frazeologizmlər, atalar sözləri və məsəllər də nəzərdən keçirilir: *to blow off steam* (buxarı buraxmaq), *gəmiləri //gəmişi batmış (kimi)*, *A small ship doesn't ask deep waters* (Yelkəni sınımış gəmiyə nə xəzri, nə gilavar tuş gələr).

Dənizçilik leksikası əsasında yaranan frazeoloji vahidlərinin komponentlərini leksik-semantik cəhətdən aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar. 1) təbiət terminlərindən ibarət frazeoloji vahidlər: *a clean bill of health*; *to hoist ones flag*; *high water mark*; *high water level*; 2) Texniki terminlərdən ibarət frazeoloji vahidlər. Bunların əksəriyyəti jarqon ifadələrdir: *a sheet anchor* (ehtiyat yelkəni); 3) Dəniz nəqliyyatı növləri ilə bağlı terminlərdən ibarət olan frazeoloji vahidlər: *old boat*, *to miss the boat*, *have a steamer in smb*.

Qarşılaşdırılan dillərdə frazeoloji vahidlərdən ibarət dəniz tematikası ilə əlaqədar çoxsaylı terminləri insan həyatının müxtəlif sferalarını və cəhətlərini əks etdirir. Bir sahə terminologiyası kimi dənizçilik leksikası da determinləşə bilər, bu frazeologizmləşmə ilə bilavasitə əlaqədar baş verir.

Dissertasiyanın **I fəslinin 4-cü yarım bölməsində** Azərbaycan dili lüğətlərində dənizçilik leksikasının verilməsi məsələləri nəzərdən keçirilir, Azərbaycanda ilk dənizçilik terminləri lüğətindən bəhs edilir. Araşdırmalardan məlum olur ki, Azərbaycan dilində dənizçilik sahəsinə dair termin

¹ Sadiqova S.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı: Elm, 2010, s. 244.

yaratmaq təşəbbüsü 1940-cı illərdən başlanır. Azərbaycanda ayrıca dənizçilik terminləri lüğəti ilk dəfə 1942-ci ildə nəşr edilmişdir¹. Bu lüğətin tərtibçisi coğrafiyaşünas Q.G.Gül, redaktoru M.Babayevdir. Həmin lüğət SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialı Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun «terminoloji lüğətlər» seriyasındadır. Lüğət dənizçilikdə işlənən 2340 termini əhatə edir. Əlavə olaraq, izahı çətin olan 50-yə qədər termin və terminoloji birləşmələr üçün şəkillər verilmişdir. Lüğətin sonunda takelaj və gəminin digər mühüm hissələrini göstərən, nömrələri ilə altında hissələrin adları yazılmış on böyük şəkil əlavə olunur. Həmin lüğət iki dilin-rus və Azərbaycan dillərinin dənizçilik sahəsi ilə əlaqədar funksional asılılığı, xüsusən də iştirakçı dillərin terminoloji leksikasını, sözün struktur-semantik təbəqəsini öyrənməyə imkan verir.

Azərbaycanca terminlərin qarşılığı olan rusca termini və ya onun izahını asanlıqla tapmaq məqsədilə lüğətin sonunda reyestr də verilmişdir. Məsələn: azərbaycanca «dorun başlığı» termininin rusca müqabilini axtarıqda reyestrə bu terminin yanında yazılmış 809 nömrə vasitəsilə məndə həmin terminin rus dilindəki qarşılığı «klotik» sözü və ya Azərbaycan dilində «hörük» terminini axtarıqda 1680 nömrə vasitəsilə həmin terminin ruscası «kladka» sözü tapılır.

Lüğətdə beynəlxalq kodla bağlı siqnal işarələrini ifadə edən hərflər verilmişdir. Məsələn: A.- Beynəlxalq koda görə «Sürətimi sınıyıram» ifadəsini bildirən birbayraqlı siqnal; B.- Beynəlxalq koda görə, «Mən partlayıcı şey yükləyirəm və ya boşaldıram» ifadəsini bildirən birbayraqlı siqnal.. V.- beynəlxalq koda görə, «bəli» ifadəsini bildirən birbayraqlı siqnal; P.- Beynəlxalq koda görə «Suya adam düşmüşdür» mənasını bildirən birbayraqlı siqnal². Lüğətdə hər bir hərf bir beynəlxalq kodu ifadə edir. Hər kodun öz mənası, simvolu göstərilir.

Dənizçilik terminlərinə aid leksikoqrafik mənbə kimi bu lüğətin ilk təcrübə olduğunu nəzərə alaraq, onun məziyyətləri ilə yanaşı, qüsurlarını göstərmək əhəmiyyətli sayıla bilər. İlk təşəbbüs kimi bu lüğət sonrakı dənizçilik terminlərinin tərtibi üçün də nümunə ola bilər. Hər şeydən öncə, bu mənbədə iki dilin dənizçilik sahəsini əhatə edən terminoloji potensial aşkar olunur. Bununla belə, lüğətdə bəzi leksikoloji və leksikoqrafik prinsiplər nəzərə alınmaması qeyd olunmalıdır. Lüğətdə yerləşdirilən dənizçilik terminoloji leksikasının tərtib prinsiplərini nəzərdən keçirdikdə bu halı müşahidə etmək olur. Bu baxımdan terminoloji vahidlərin semantikasının təyin olunma dərəcəsinə görə lüğət məqalələrində

¹ Dənizçilik terminləri lüğəti. Bakı, SSRİ EA AzF Nəşriyyatı, 1942.

² Yenə orada, s.5, 7, 13, 40.

yerləşdirilməsi, müxtəlif qrammatik işarələrdən, simvollarından, şəkillərdən sonra terminlərin verilməsi daha münasib olardı.

Müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı tərtibçilər tərəfindən dənizçilik elminə dair lüğətlər nəşr edilmişdir¹. İzahlı lüğətlərdə dənizçilik leksikasına aid lüğət məqaləsi xüsusilə seçilir. Lüğət məqaləsində sözün nitq hissəsinə aidliyi, mənşəyi və mənaları yığcam şəkildə göstərilir. Dənizçilik leksikasının dilin leksik sistemində tutduğu mövqeyi açıb göstərmək üçün lüğətlərdəki vəziyyətlə tanış olmaq, oradakı söz və terminlərin leksik-qrammatik əlaqələrini açıb göstərmək lazım gəlir. Mənaca bir-birinə yaxın olan sözlərin semantik cəhətdən istifadə olunması məqamları müəyyənləşdirilir. Dənizçilik termininin sinonim variantları lüğət məqaləsində «bax» sözü ilə qarşılaşdırılır. Omonim variantlar ayrılır, leksik-qrammatik mənaları müəyyənləşdirilir. Mətdə frazeoloji vahidlər seçilib ayrılır. İzahlı lüğətlərdə dənizçiliyə aid sözlərin leksik-qrammatik mənaları şərh edilir. Dənizçiliyə aid söz və terminoloji birləşmələrin izahı da əsas yerlərdən birini tutur

Dissertasiyada dənizçilik leksikası və terminlərinin müxtəlif lüğətlərdə - tərcümə, izahlı, terminoloji və s. verilmə məsələləri təhlil olunmuş, termin və terminoloji birləşmələrə aid lüğət məqaləsinin xarakterik cəhətləri göstərilir, ikidilli və üçdilli sözlüklərin, eləcə də izahlı lüğətin materialları üzrə izah edilmişdir.

Dissertasiyanın «**Dənizçilik leksikasının mənşəyinə və tematikasına görə səciyyəsi**» adlanan II fəslinin ayrı-ayrı yarım bölmə və paraqraflarında qarşılaşdırılan dilərdə dənizçilik leksikası mənşə və tematikaya görə təhlil edilir. Dənizçilik bir sahə leksikası kimi müxtəlif tematik qruplara ayrılır. Bunlar mikrosahələrdir. Mikrosahələr müxtəlif xarakterli dəniz sistemini əhatə edir.

İngilis dilində german, yunan, latın, normand, holland, iber mənşəli dənizçilik leksikasına rast gəlinir. Bu dildə gəmi adları və onların konstruktiv elementləri əsasən yunan, latın, holland mənşəlidir. Məs.: *bark, brander, brig, brigantine, corvette, , cruiser, frigate, sloop* və s..

Azərbaycan dilinin dənizçilik leksikasını mənşəyinə görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

Ümumtürk mənşəli dənizçilik leksikası: çəllək, dalğa, dor, ləpə, qayıq,

¹ Русско-английский военно-морской словарь. М.: Воениздат, 1976; Русско-английский словарь морских терминов. М.: 2001; Солнышкина М.И. Словарь морского языка. М.: Академия. 2005; Фаворов П.А. Англо-русский морской словарь. Москва, «Советская энциклопедия», 1973; Sandahi В. Middle English Sea Terms Dictionary vol. 1,2,3. Stockholm, 1982; Məmmədov İ. Rusca-İngiliscə-Azərbaycanca dənizçilik terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 2010.

avar, yelkən, göyərtə və s.

Ərəb və fars dillərindən alınma dənizçilik leksikası: qütb, dəhliz, dairə, təzyiq, cihaz, kəşfiyyat, lövbər və s.

Rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınma dənizçilik leksikası: burtik, teploxod, avral, bak, overştaq, odoqraf, reyid, barkas, boom, kayuta və s.

Azərbaycan dilində işlənən Avropa mənşəli leksik vahidlərin özlərini də etimon dildən asılı olaraq müxtəlif qruplara bölmək olur: yunan sözləri: *meduza, okean*; fransız sözləri: *kadet, konosament*; ispan sözləri: *stividor*; ingilis sözləri: *demerreç, dispaç, sürveyer, çarter*; holland sözləri: *barkas, yaxta, dok, kayut, losman* və s.

Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminin müasir dövrdəki inkişaf istiqamətlərinin ümumi qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq dənizçilik leksikasının tərkibində ərəb-fars sözlərinin kəmiyyət cəhətdən azalması və bu prosesin get-gedə sürətlənməsi baş verir. Dənizçilik leksikasının tərkibi, strukturu və onun inkişafının tarixi şəraiti, ənənələri rus və Avropa dilləri ilə qarşılıqlı mədəni münasibətlərlə də şərtlənir. Müasir dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, Avropa dillərindən alınmalar artıq rus dili vasitəsilə deyil, birbaşa mənbə dildən alınır. Bir sıra dənizçilik terminləri beynəlmilləl səciyyəlidir.

Dissertasiya işinin **II fəslinin 2-ci yarım bölməsində** dənizçilik leksikası tematik qruplara bölünür, dəniz nominasiyası (əsas anlayış sahələri) müəyyənləşdirilir.

Hərəkət vasitəsi kimi gəminin xidmətlərindən asılı olaraq aşağıdakı növləri fərqləndirilir: oiler (neftdaşıyan gəmi), oil-carrying vessel (neft daşıyan gəmi), ontro-ontro (Yuqoslaviya balaca motorlu yelkənli balıqçı gəmisini), ore-carrier (dəmir filizi daşıyan gəmi) və s.

Gəminin, qayığın hərəkət yolları, istiqamətləri, marşrutu ilə əlaqədar dənizçilik terminləri geniş yayılmışdır. Məs.: route (marşrut, istiqamət, yol), arctic route (arktika dəniz yolu), optimum ship route (gəmi hərəkətinin optimal yolu) və s.

Dəniz faunası terminləri: *whale (balina, balina ovlamaq), bull whale (erkək balina), cow whale (dişi balina), dəniz donuzu, dəniz ayısı, dəniz balığı, dəniz qurbağası* və s.

Dəniz florası terminləri: sea-grass – dənizotu, dəniz giləmeyvəsi, roskwood (bakaut, bakaut ağacı (ligmum vital) və s.

Dəniz iqlimi ilə bağlı terminlər isə azlıq təşkil edir: *roke* (duman, çən).

Dəniz sığortası (marine insurance) terminləri. «Dəniz sığortası» əmlak

sığortasının ən mürəkkəb tərkib hissəsidir. Dəniz sığortası gəmilərin, yüklərin və fraxtın sığortalanmasını əhatə edir. Dəniz sığortası üç əsas sığorta növündən ibarətdir: *kasko sığortası, yük sığortası və gəmi sahiblərinin məsuliyyət sığortası*.

Dənizdə üzmə qabiliyyəti ilə bağlı leksika: *üzən lövbər (sea-ancher), gəminin üzmə qabiliyyətinin tədqiqi nəticələrinin işlənməsi və analizi üçün hesablama mərkəzi (sea keeping data analysis center)* və s.

Dəniz suyunun keyfiyyətini bildirən terminlər: *flood-tide-qabarma, flowability-axıcılıq, axarlıq; foam-köpük; foam chemical-kimyəvi köpük, foam fire-alov söndürən köpük* və s.

Qurğu və alət adlarından ibarət dənizçilik terminləri: *bear-trap – gəminin göyərtəsində vertalyot oturmaq üçün qurğu; boiler – qazan; marine – gəmi qazanı; boost-propulsion system – sürətləndirici energetik qurğu; crate – qaldırıcı qurğu (saxtalarda); diverter – ötürücü qurğu* və s.

Vəzifə adlarından ibarət dənizçilik terminləri: *quartermaster (sükançı), shirs carpenter (gəmi xarratı), purser (gəmi xəzinədarı), ship master (gəmi kapitanı)* və s.

Gəmi adları: *full-container – konteyner gəmisi, full-deak vessel – dolu göyərtəli gəmi, frozen-meat ship – donmuş ət daşıyan gəmi, cattle ship – mal-qara daşıyan gəmi* və s.

Gəmi hissələrinin adları: *afore (gəminin burun hissəsi), aft (gəminin arxa tərəfi), aft-engined (maşın şöbəsi arxada olan gəmi), after bridge (arxa körpü)* və s.

Qayıqçılıqla bağlı leksika: *karbass, karbatz – karbas (hündür bortlu böyük qayıq), knockabout (kiçik yelkənli taxta qayıq), pulling-boat (avarlı qayıq), punt (yastı dibli qayıq, balaca yedəkdə çəkilən yük qayığı), quarter boat (növbətçi xilasedici qayıq), randan (gəzinti üçün avarlı qayıq)*.

Siqnalizasiya ilə bağlı terminlər: *üzən siqnal (floating beacon), siqnal qüllələri (flag-tower), siqnal dor ağacı (flagpole), siqnal dirəyi (flagpole), bayraq (flaq), qəza bayraq siqnalı (flag of distress), «hə» (təsdiq) bayraq siqnalı (flag of firmative), lövbər salmaq üçün bayraq siqnalı vermək (flag anchor), işıq siqnalı, işıqlandırıcı (flare – fakel), çoxulduzlu siqnal raketi (flare cluster)* və s.

Hər iki dildə bəzi dənizçilik terminləri konseptual dəyərə malikdir. Belələri konsept təşkil edir. Məs.:

Dalğa konsepti ilə bağlı terminlər: *wave (dalğa, güclü ləpə; siqnal, işarə, titrəyiş), wave abrupt (arası kəsilən dalğa), wave blast (partlayışlı dalğa), wave bow (burun dalğası – hərəkət zamanı), wave earthquake (seyismik dalğa; sınaq), wave flood (daşqın dalğası), overtaking wave*

(arxadan gələn dalğa), plane wave (səthi dalğa), primary tide wave (qabarmanın əsas dalğası), regular wave (müntəzəm dalğa), seismic sea wave (seysmik dəniz dalğası), storm wave (fırtına dalğası), tidal wave (qabarma dalğası), vertical wave (durğun dalğa), wind wave (külək dalğası); wave-range (dalğa diapozonu) və s.

Dəniz naviqasiyası ilə əlaqədar aşağıdakı leksik-terminoloji vahidlər: nautical – dəniz; nautical book – dəniz təqvimi; naviqasiya arayış kitabçası; nautics – dəniz işi; navaglobe – amer; radionaviqasiya bucaq ölçən sistem və s.

Balıqçılıq, balıqovu alətləri ilə bağlı leksika: *fishery – balıqçılıq; balıq vətəgəsi; fishery deep-sea – açıq dənizdə balıq ovu, fishery distand-water – uzaq sulara balıq ovu; fish-processing ship – üzən balıq emalı zavodu; fish-tackle – balıqçılıq ləvazimatı, fish- ship-transport, balıq daşıyan gəmi; fish-treating romm – balıq emalı yeri sahəsi; fisheries training boat – balıq ovu təlim gəmisi; fish-detection system – balıq axtarış sistemi* və s.

Dəniz quldurluğu (piratlıq) ilə bağlı leksika: *dəniz qulduru, dəniz canavarı, sea dog, robbery, redemption* və s.

Sahil mühafizəsi ilə bağlı leksika: *dəniz kənarı, dəniz sahili, sahilboyu, sahil ilə yaxud port radiolokasiya stansiyası, shore power supply, ship-to-shore radar* və s.

Dissertasiyanın “**Nətica**” hissəsində aşağıdakı elmi-nəzəri müddəalar ümumiləşdirilmişdir.

1. Xüsusi sahə vahidləri kimi dənizçilik terminləri dilin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edir, həmin tərkibi, strukturu və semantik sahəni zənginləşdirir. Dənizçilik leksikası dilin lüğət tərkibində universal sahələrdən biridir. Dənizçilik təsərrüfatı xalqlar və ölkələrarası elmi-ticari-mədəni əlaqələrin genişlənməsi, milli dilin lüğət tərkibinin daxili resurslar və başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqələr əsasında alınma və beynəlmiləl sözlər hesabına genişlənməsini labüdləşdirir.

2. Çoxplanlı dənizçilik işlərində dil bir vasitə kimi, hər şeydən öncə, professional kommunikasiyanı yerinə yetirir. Bu dil, hər şeydən öncə, dənizçilik dilidir, dənizdə çalışanların danışdığı dildir, onların istifadə etdikləri dənizçilik leksik-terminoloji vahidləridir. Burada leksik-frazeoloji vasitələrdən, xüsusi mətnlərdən, müxtəlif sorğulardan, rəsmi və qeyri-rəsmi müraciətlərdən və s.-dən istifadə olunur.

3. Dənizçiliyin özünəməxsus nominasiya sistemi vardır. Bu adlandırma dənizlə, hərbi-dəniz donanması ilə, gəmiqayırma peşəsi ilə, dəniz elmi ilə, dənizdə çalışanların fəaliyyəti ilə, dəniz səfərləri ilə, dənizdə

üzmə bacarığı, qabiliyyəti ilə, dəniz faunası, florası, beynəlxalq ticarət dənizçiliyi ilə, dəniz nəqliyyatı kommersiyası ilə və s. əlaqəlidir.

4. Tədqiqat işlərinin təhlili nəticələri göstərir ki, müasir dənizçilik terminologiyasının əlaqədə olduğu sistemi belə təsəvvür etmək olar: 1. gəmiqayıрма, gəmi inşaatı; 2. hərbi-dəniz donanması; 3. gəmiçilik ticarəti; 4. balıqçılıq sənayesi; 5. hidroqrafiya; 6. naviqasiya; 7. daşıma (nəqliyyat) texnologiyası, 8. liman kirayəsi.

5. Dənizçilik leksikasının formalaşması və inkişafı prosesi təbii olaraq ədəbi dillərin inkişaf mərhələləri ilə bağlıdır. Bu bağlılıq ümumi ədəbi dilin leksikası ilə terminoloji leksikanın qarşılıqlı əlaqəsinə söykənir. Mövzunun öyrənilməsində başlıca istiqamət dənizçilik sahəsinin dilin leksik-semantik sistemi ilə əlaqəsinin, həmin sahə terminoloji vahidlərinin lüğət tərkibində yerinin, mövqeyinin, əmələ gəlmə və inkişaf yollarının, həmin terminlərin kütləviləşməsində sosiolinqviistik amillərin rolunu və s. aşkar etməkdən ibarətdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, sözügedən sahənin iki dilin – ingilis və Azərbaycan dillərinin leksik-semantik, frazeoloji sistemləri ilə əlaqəsi qanunauyğunluğun təzahürü kimi meydana çıxır.

6. Dəniz həm ingilislərdə, həm də azərbaycanlılarda böyük təsərrüfat əhəmiyyətli olmuşdur. Əhali balıq sərvətlərini, duzu dənizdən əldə etmişdir. Dəniz nəqliyyatı ilə bir ölkədən digər ölkələrə gedilmişdir. Dəniz üzgüçülüüyü bu regionlarda başlıca stimul olmuşdur.

7. Dənizçilik leksikası tutuşdurulan dillərdə uzun bir tarixi inkişafın məhsulu kimi meydana çıxmışdır. Həmin leksika özünəməxsus inkişaf istiqamətləri ilə xarakterizə olunur. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin dənizçilik leksikası həmin dillərin ümumi inkişaf qanunları və prinsipləri əsasında formalaşmışdır. Bu leksika çoxsahəlidir; bunlar professional, məsələn, gəmiçilik, qayıqçılıq, balıqçılıq, yelkənçilik və s. sahələrlə əlaqədardır.

8. Bu tədqiqatda iki dilin dənizçilik sahəsi ilə bağlı leksikasının və sisteminin təhlili göstərir ki, dənizçilik leksik vahidləri tarixi inkişaf prosesində, hər iki xalqın dənizçilik sahəsində əsas fəaliyyət, məşğuliyyət sferaları ilə əlaqədar təkmilləşmiş və zənginləşmişdir.

9. Qarşılaşdırılan dillərdə dənizçilik leksikasında terminoloji səpgidə baş verən leksik-semantik, qrammatik, funksional və s. proseslər həmin terminologiyanın xarakterik cəhətlərini üzə çıxarır. Hər iki dildə dənizçiliklə bağlı leksika keçən dövr ərzində həm sabitliyini qoruyub saxlamış, lazım olmayan leksik-terminoloji vahidlər sistemdən çıxmış, istifadədən qalmış və yeni ixtiralarla bağlı sözlər yaranmaqla sistemin

ümumi fəaliyyətini təmin etmişdir.

10. Araşdırma göstərir ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin dənizçilik sferasında lüğət tərkibinin spesifik inkişaf qanunauyğunluqları mövcuddur; həmin qanunauyğunluqlar hər bir dilin öz daxili məzmunu, lüğət tərkibinin müxtəlifliyi ilə əlaqədar meydana çıxır. Tədqiqat göstərir ki, dilin lüğət tərkibi dənizçilik leksikasının hesabına da zənginləşir. Sözügedən leksikanın bir çoxunun semantikasi yalnız dənizçilik peşəsi ilə məşğul olanlar üçün aydındır. Beynəlxalq dənizçi dilinin formalaşmasında da sözügedən leksikanın rolu danılmazdır. Bu dili, hər şeydən öncə, beynəlxalq dil olan ingilis dili təmsil edir. Bu dildən birbaşa Azərbaycan dilinə keçən dənizçilik terminləri hesabına dilimizin dənizçilik sahəsi bir daha zənginləşmişdir.

11. Qarşılaşdırılan dillərin dənizçilik leksikasında baş verən semantik proseslər çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlik hadisələri ilə müşayiət olunur. Tədqiqat göstərir ki, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə dənizçilik terminləri çoxsaylı sinonim sözlər vasitəsi ilə çevrilir. Onların formalarında müxtəliflik özünü göstərir. Dənizçilik terminologiyasında çoxmənalılığın tipologiyası termin və sözlərin leksik-qrammatik növləri bazasında gerçəkləşir. Həmin leksik-terminoloji vahidlər yeni keyfiyyət halı qazanmaqla onlara məxsus əşya semantikasını inkişaf etdirir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı nəşrlərdə əksini tapmışdır:

1. İngiliscə-azərbaycanca dəniz terminləri lüğəti. Bakı, 2012, 580 s. (M.A.Pənahi, N.L.Osmanova ilə birgə)

2. Bəşirova G.R. “Azərbaycan dili lüğətlərində dənizçilik leksikasının verilməsi məsələləri” . Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 1 (89). Bakı-2014, səh.148-150.

3. Bəşirova G.R. Azərbaycanda ilk dənizçilik terminləri lüğəti. Filologiya məsələləri. N-3. Bakı: 2014, səh. 81-85.

4. Bəşirova G.R. Dilin lüğət tərkibində dənizçilik leksikasının yeri. Terminologiya məsələləri. N-1. Bakı-“Elm və Təhsil”-2014, səh.153-159

5. Bəşirova G.R. “Dənizçilik leksikası əsasında yaranan frazeoloji vahidlər (ingilis və Azərbaycan materialları əsasında)”. Terminologiya məsələləri. N-2. Bakı-“Elm”-2015, səh.105-113.

6. Bəşirova G.R. “Dənizçilik leksikasının mənşəyinə görə səciyyəsi”. Filologiya məsələləri. N-7. Bakı”Elm və Təhsil”-2015, səh. 62-67.

7. Bəşirova G.R. “Dənizçilik terminologiyasının bəzi spesifik

xüsusiyyətləri”. Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq Elmi-Nəzəri jurnal. 3(95). Bakı-2015, səh.12-15.

8. Баширова Г.Р. «Лексико-семантические процессы в морской терминологии азербайджанского и английского языков». Вестник Днепропетровского университета им.А.Нобеля, серия филологических наук. Днепропетровск 2016г, с. 178-183.

9. Bəşirova G.R.”Hərəkət vasitələri və onların hissələri ilə bağlı dənizçilik terminlərinin xüsusiyyətləri.Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları. I hissə. “Elm və Təhsil” Bakı-2016,səh. 243-246.

**Морская лексика
(на материале английского и азербайджанского языков)**

РЕЗЮМЕ

Главное направление в изучении темы состоит из связи мореходной области с лексико-семантической системой языка, места и позиции терминологических единиц этой области в словарном составе, путей их образования и развития, выявления роли социолингвистических факторов в популяризации этой лексики.

В “Введении” обосновываются актуальность, научная новизна, цели и задачи, метод и источники, объект и предмет исследования.

Первая глава диссертации называется: “Содержание и задачи исследования морской лексики в языковедении”. В отдельных параграфах этой главы определяются место и позиция морской терминологии в словарном составе языка, уточняются структурно-терминологические модели этих единиц, прослеживаются семантические процессы, происходящие в этом лексическом пласте (многозначность, омонимия, синонимия, антонимия и т.д.).

Во второй главе диссертации морская лексика в целом характеризуется со стороны тематики и происхождения. В различных параграфах этой главы анализируются основные понятийные области, относящиеся к мореходству, и анализируются.

В заключении “результат” работы обобщаются высказанные мысли.

**Marine lexicology
(on the basis of the materials of English and Azerbaijan
languages)**

SUMMARY

The chief direction of the investigation of the theme is the connection between the marine lexics and lexico-semantic system of the language and the determination of the position of the term units places in the marine vocabulary, their sociolinguistic role.

The Introduction Part deals with the actuality and scientific innovation; goal and problems of the method and sources, object and subject of the theme.

The first part of the scientific work is called "The content and investigation of marine lexics in the language". In different subdivision of the first part the places and position of marine terms in vocabulary are determined the structural models of these lexico-terminological units are stated and some semantic process as multi-meaning anonyms, synonyms, antonyms and so on are observed and studied.

In the second part of investigation the marine lexics is characterized according to their origin and thematics. In different items of this part various units of marine sphere are determined and related to the term system.

In the conclusion all the above said thoughts are identified and considered.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

На правах рукописи

ГЮЛЬНАР РАСИМ ГЫЗЫ БАШИРОВА

МОРСКАЯ ЛЕКСИКА
(на материале английского и азербайджанского языков)

5704.01 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ-2018